

Garagoýunly we Akgoýunly türkmenleriň döwürleri

Category: Kitapcy, Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Garagoýunly we Akgoýunly türkmenleriň döwürleri GARAGOÝUNLY (1378-1469 ýý.) HEM-DE AKGOÝUNLY TÜRKMENLERIŇ (1378-1508 ýý.) DÖWÜRLERI

Taryhyň belli-belli döwürlerinde türkmenleriň dürli boýdur taýpalaryndan çykan şahslar ýer ýüzüniň dürli künjeklerinde özleriniň ululy-kiçili döwletlerini gurupdyrlar. Türkmenleriň orta asyrlarda guran döwletleri hem muňa mysaldyr. Garagoýunly türkmenleriň döwleti we Akgoýunly türkmenleriň döwleti milli taryhymyzda we medeniýetimizde möhüm yz goýup giden meşhur şadöwletlerdir. Bu şadöwletleriň ösen medeniýetiniň bolmagynyň netijesinde, şol döwletleriň içinde ýaşan nakgaşlar türkmenleriň nakgaşlyk sungatynda öçmejek yz galdyryp gidipdirler. Bu döwrüň ähmiýetli miniatýura mekdepleri hökmünde, Garagoýunly türkmenleriň döwründe Şiraz mekdebini, Akgoýunly türkmenleriň döwründe bolsa, Şiraz hem-de Töwriz mekdeplerini görkezmek bolar. XV asyryň ortalarynda Azerbaýjan, Yrak hem-de Anadolynyň, Eýranyň köp bölegidir beýleki ýerler Garagoýunly türkmenleriň döwletiniň hökümdarlarynyň elinde bolupdyr. Garagoýunly türkmenler XV asyryň 50-60-njy ýyllarynyň içinde tutuş Günbatar Eýrany eýeläpdirliler. 1460-njy ýyldan soňra bolsa, şol ýerler Akgoýunly türkmenleriniň gol astyna geçipdir. Garagoýunly türkmenleriň döwleti 1469-njy ýyla çenli dowam eden bolsa, Akgoýunly türkmenleriniň döwleti 1508-nji ýyla çenli dowam edipdir.

■ **Gündogar miniatýura sungatynda Türkmen äheňi ýa-da ýoly**

Garagoýunly türkmenleriň hem-de Akgoýunly türkmenleriniň döwürleriniň dowamynda Günorta we Günbatar Eýranda we beýleki ýerlerde döredilen miniatýuralar topary ylmy edebiýatlarda

«Türkmen stili», «Türkmen üsluby», «Türkmen ekoly» diýlip atlandyrylýar. Munuň türkmençesi «Türkmen äheňi», «Türkmen ýoly» manysyny berýär. Bu adalga ilkinji gezek iňlis alymy B.W.Robinson tarapyndan orta atylypdyr.

Miniatýura sungatyndaky bu Türkmen äheňi, B.W.Robinsonyň eserinde «The Turkman School» («Türkmen mekdebi») şeklinde, rus alymy B.W.Weýmarnyň arap ýurtlarynyň we Eýranyň VIIXVII asyrlardaky sungatyna degişli kitabynda «Türkmen stili» görnüşinde, türk alymy Ý.Çoruhlunyň türk sungatynyň hem-de türk yslam sungatynyň taryhyna degişli kitaplarynda «Türkmen üslubu» şeklinde, türk alymy B.Karamagaralyň «Sungat taryhynda Jerrahiýetu-l-Haniýe» atly makalasynda «Türkmen ekolu» görnüşinde atlandyrylýar. Miniatýuralardaky Türkmen äheňi meselesi dünýäniň sungaty öwreniji alymlary tarapyndan, nirelere çenli geografik aralyga baryp ýetendigi barada ylmy çekeleşige sebäp bolan hem bolsa, Eýranyň demirgazygynda, gündogarynda hem-de Azerbaýjanda çekilen miniatýuralaryň-da bu äheňe degişlidigi hakyndaky çaklamalar aradan aýrylman, anyk subut edilendir. Iňlis gündogarşynasy Bazil Robinson ýigrimi ýyllap, Gündogaryň golýazma kitaplaryna miniatýura suratlaryny çekip bezemeklik meselesini ilik-döwme öwrenipdir. Netijede, ol käbir alymlaryň, aýratyn hem käbir azerbaýjanly we orsyýetli gündogarşynaslaryň garşylyklaýyn hususy pikirlerine seretmezden, dünýäniň ylmy jemgyýetçiliginiň önünde golýazma kitaplarynyň içinde miniatýura suratlaryny çekmek boýunça özboluşly türkmen ýolunyň bolandygyny gutarnykly subut etmegi başarypdyr.

B.W.Robinson bu äheňiň demirgazyk we demirgazyk-günbatar Eýranda dörändigini hem-de XV asyryň başynda, Şahruhyň Hyratdaky saraý-köşgünde edilen sada suratkeşlik äheňi bilen baglanyşygynyň bardygyny öňe sürüpdir. Muňa-da, Mazenderandan getirilen, 1446-njy ýyl bilen senelenýän «Dunimarle-däki Şanama» eseri bilen British Museum-da saklanylýan 1468-nji ýyl bilen senelenýän «Şirwan Antologiýasyny» bezelen miniatýuraly nusga hökmünde görkezipdir, ýene-de türkmen äheňindäki golýazmalaryň sanawyny hem getiripdir we sungat merkeziniň Şiraz şäheri bolandygyny nygtapdyr. Şiraz şäheriniň, nakgaşlyk

sungatynyň «Türkmen äheňi» atlandyrylan ýolunyň esasy merkezlerinden biri bolandygy beýleki çeşmelerden hem bellidir. Ýöne, Şiraz mekdebinden başga-da, Töwriz mekdebi we beýleki mekdepler hem bolupdyr. Elbetde, Türkmen äheňindäki miniatýuralaryň derejesi bu usulyň çeperçilik aýratynlyklarynyň könedan gelýän Şiraz miniatýuralary bilen gös-göni baglanyşygynyň bardygyny görkezýär. «Türkmen äheňinde» Seljuk türkmenleriniň medenietiniň, sungatynyň we suratkeşliginiň eden ähmiýetli täsirleri hem göz-görtele görnüp dur. Hatda, käbir miniatýuralaryň gýralarynda suratlary çarçuwalaýan «seljuk zynjyry» ady berlen haşam hem ulanylypdyr. Şiraz şäheri XII asyryň ortalarynda, Beýik Seljuk türkmenleriniň döwletine bagly «Türkmenleriň Parsdaky atabegligi» atlandyrylan döwletiň paýtagty bolupdyr.

Seljuk türkmenleriniň atabeglik şeklindäki bu döwletini, oguztürkmenleriniň salyr (salgyr) boýundan bolan Sungur beg, 1147-nji ýylda Eýranyň Pars atlandyrylan böleginde esaslandyrypdyr. Şirazda miniatýura suratkeşliginiň ösmeginde, 1284-nji ýylda mongol neberelerinden bolan Ilhanlar tarapyndan syndyrylan bu seljuk atabegliginiň möhüm orny bardyr.

«Türkmen äheňiniň» döwründe Şiraz mekdebiniň miniatýuralary seljuk türkmenleriniň suratkeşliginden beýan edilişiň çuňdan sadalygyny, tebigy sazlaşygyň aýdyňlygyny, şekilleriň we zatlaryň gymmatynyň ägirtligini, ýagty we güneşli reňkliligi saklap galmagy başarypdyr. Şonuň bilen birlikde – reňkiň aýratyn güýçlendirilmegi, şekilleriň degişli pälwan sypatlylygy we ş.m. ýaly beýleki täze aýratynlyklary-da ýüze çykarypdyr. «Türkmen äheňiniň» Şiraz mekdebinde çekilen iň gowy eserleriniň hatarynda – Londonda Korolyň Aziýa jemgyýetinde saklanylýan, 1450-60-njy ýyllarda ýazylan we çekilen Nyzamynyň «Hamsasyny», ýene-de Londonda Britan muzeýinde saklanylýan 1486-njy ýylda ýazylan we çekilen «Şanamany» we beýleki golýazmaları görkezmek bolar. Türkmen äheňine degişli, bahasyna ýetip bolmajak gymmaty bolan miniatýuralar «Hawarnama» («Gün hakynda nama») golýazmasyna çekilipdir. Bu äheňe degişli miniatýuralar dünýäniň birnäçe muzeýlerinde we hususy surat ýygnaýjylarda saklanylýar. Olaryň

käbiriniň ýüzünde 1476-1487-nji ýyllarda çekilendigini görkezýän sene ýazgysy we «Perhat» atly nakgaşyň goly bar. Miniaturalaryň içinde reňkleri boýunça aýratyn saýlanyp tapawutlanyp duran ajaýyp surat «Jebraýyl perişde Alyny mahabatlandyrýar» atly işdir. Bu suratyň miniaturasyň biriniň hususy gorhanasynda saklanýandygy bellidir. Suratda pälwansypat Alynyň, haýran galyp agzyna barmagyny degrip duran garrynyň we ganatlaryny pasyrdadyp ýokardan inip gelýän perişdäniň şekilleri örän täsirli çekilipdir. Ak, altynsow, açyk mawy, gyzyň we ýaşyl reňkli lybaslar ynsan şekillerini, owadan halyny ýatladyp duran tebigat manzarasyndan görnetin öňe çykarýar. Surat Jennetdäki Erem bagynyň bir künjeginde bolup geçýän ahwalaty şekillendirýän bolsa gerek. Gül-günçaly çarbagyň ortasynda serhowuz, howuzda guwdur-gazlar ýüzüşip ýörler. Altyn şahalarda ýaşyl ýapraklar ösüp, ajaýyp gülleri açylyp, miweleri sallanyşyp duran agaçlar özboluşly bir haşamy emele getiripdir. Şu ýerde bir zady belläp geçmek gerek, Türkmen äheňiniň nakgaşlary dini suratlary çekenlerinde musulman dininiň keramatly kişilerini we perişdelerini ýerde, ynsanlaryň arasynda görkezip, melekleri adam keşbinde şekillendiripdirler. Diňe olaryň başynda ýanyp duran ot we perişdeleriň ganaty bu keşplere dine degişlilik, keramatlylyk äheňini berýär. Sankt-Peterburguň (öňki Leningradyň) Saltykow-Şedrin adyndaky jemgyýetçilik kitaphanasynda saklanylýan, XV asyryň soňlaryna we XVI asyryň başlaryna degişli bolan üç sany Nyzamynyň «Hamsa» eseri bar, olar Şirazda ýazylypdyr. Bularyň iň irkisiniň ýazylyş senesi 1479-njy ýyla degişlidir. Golýazmadaky kiçeňiräk miniaturalaryň çarçuwasy käbir ýerinde döwlen görnüşde üýtgäp, ýazgylar suratlaryň içine sokulyp girýärler. Baş orundaky keşpler öňe saýlanyp, ikinji orundaky sudurlaryň bolsa depeleriň, agaçdyr binalaryň aňyrsynda ýarpy şekilleri görünýär. Bu miniaturasyň ajaýyp ýazgysy we özboluşly reňk ulanylmalary bilen öňe çyksa, şekilleriň yz ýanyndaky görnüşde gök reňkler benewşe reňke öwürülýär. Çal hem ýaşyl tegmilleriň köplügi ýumşak reňk öwürginlerini berýär.

1491-nji ýylda ýazylan beýleki bir golýazmanyň bezeg

suratlarynda, nakgaş, adam şekillerini ýörite düzgün ýa-da kanun boýunça ýerleşdirmedik hem bolsa, gelşikli deňleşdirilen asuda sazlaşygy döretmegi başarypdyr. Nyzamynyň «Hamsa» eserine degişli bu miniatýuralaryň birinde Şiriniň dag gazyp ýören Perhadyň ýanyna gelşi suratlandyrylýar. Bu suraty içgin synlanyňda isleseň hem, islemeseň hem, türkmen tebigaty göz öňüne geliberýär. Çöl meýdany, ojarlar-sazaklar ösüp ülpüldeşip otyrlar, sähranyň gutaran ýerinde bolsa dag depeleri başlanýar. Ahalteke atyny ýatladyp duran bedewiň üstünde jöwzaly yssydan surnugan teşne Şirin otyr. Perhat oňa suwly küýzäni uzadyp dur. Şiriniň atynyň guýrugynyň Seljuk türkmenlerine mahsus örülendigi ünsüňi çekýär. Suratkeş miniatýurada çöl meýdanyny açylyp oturan gül-çiçekler, läle-çigildemler bilen bezäpdir. Şol manzara hem türkmen sährasynyň ýazyny ýadyňa salýar.

Seredip geçen bu eserimize äheňi taýdan we şekilleriň ýerleşdirilişi boýunça meňzeşligi örän ýakyn bolan, XV asyryň ikinji ýarymynda Nyzamynyň «Hamsasyna» çekilen miniatýuralar ABŞ-da Minneapolisiň sungat institutynda saklanylýar. Ýene-de Nyzamynyň «Hamsa» atly eserine ýazylan, 1508-nji ýyla degişli ikinji bir golýazma Sankt-Peterburgda saklanylýar. Bu golýazmadaky suratlar XV asyryň aýagynda we XVI asyryň başynda çekilen Türkmen äheňiniň suratlaryna juda meňzeşdir. Türkmen äheňine mahsus bolan miniatýuralar Oksfordyň Bodleýan kitaphanasyndaky, 1493-nji ýyla degişli we Londonyň «India offis» kitaphanasyndaky, 1505-1510-njy ýyllara degişli Nyzamynyň «Hamsa» golýazmasyna hem çekilipdir. Bu miniatýuralara tebigaty haşamlanan haly görnüşinde şekillendirmek, nagyşlary we nagyş görnüşlerindäki ösümlik şahalaryny, güllerini, ýapraklaryny çakdanaşa köp ulanmak ýaly sypatlar has mahsusdyr. Mollanyň okuwçylara ders berip oturanyny şekillendirýän miniatýura muňa mysal bolup biler. Onda, türkmenleriň amaly-haşam sungatyndaky nagyşlary ýatladyp duran bezeglerden doldurylan mekdep jaýynyň içiniň şekiline türkmen binagärligine mahsus bolan haşamlylyk berlipdir. Jaýyň töründäki ýaplanylmak üçin nietlenilen haly ýassyklara seredilende, olarda gönüden-göni ýomut halysynyň gölüni

ýatladýan nagşy görse bolýar. Nakgaş bu miniatýurada surat bilen hatlaryň aýrylmaz bitewiligini saklap galmagy-da başarypdyr.

Görşümüz ýaly, bu seredip geçen miniatýuralarymyz, orta asyr türkmen nakgaşlary Türkmen äheňiniň döwründe Gündogar şekillendiriş sungatynyň kämil sungat derejesine ýetmeginde möhüm orny eýeläpdir diýmegimize doly esas berýär. Garagoýunly türkmenleriň we Akgoýunly türkmenleriň döwürlerinde-de ýokarda agzalan öňki döwürlerde atlary sanalan kitaplaryň ählisi diýen ýaly ýazylyp, miniatýuralar bilen bezelipdir.

K.BAÝRAMOW,

A.ALMÄMMEDOW. Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty